

**РЕАЛІЗАЦІЯ СЕМАНТИКИ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ Й НЕОБХІДНОСТІ
В РІЗНОСИСТЕМНИХ МОВАХ
(на прикладі турецької, української і англійської мов)**

Сорокін С.В.

Київський національний лінгвістичний університет

Мовленнєва реалізація семантики зобов'язання в будь-якій мові, надто ж у зіставному аспекті, є актуальною теоретичною і прикладною проблемою; семантичні відтінки, пов'язані із зобов'язанням і необхідністю й, відповідно, мовні засоби їх реалізації варіюють, інколи й істотно, у різних мовах. Об'єктом дослідження в пропонованій статті є, з одного боку, турецька, з другого – англійська й українська мови; особливості реалізації семантики зобов'язання й необхідності в контрастивному аспекті на матеріалі перелічених мов досі не ставали об'єктом комплексного дослідження, у зв'язку з чим можемо констатувати його актуальність.

У пропонованій праці застосовуємо головно метод функціонального аналізу, отже, розглядаємо досліджуване коло проблем з позицій теорії функціонально-семантичних полів в інтерпретації, прийнятій у працях представників Санкт-Петербурзької школи функціональної граматики (див. праці [Бондарко 1983; Бондарко 1984; Бондарко 2002]). Принагідно зауважимо, що на актуальності й важливості для лінгвістичної науки з погляду одержуваних результатів типологічного складника у функціональних дослідженнях (тобто зіставно-функціонального підходу) наголошували багато мовознавців, які працюють у сфері функціональної лінгвістики [Кибрик (ел.рес.); Бондарко 2002].

Семантика необхідності й зобов'язання перебуває в основі однойменного функціонально-семантичного поля, яке розглядається як система різнорівневих засобів мовленнєвого вираження названої семантики; підстави для об'єднання семантики необхідності й зобов'язання в межах одного функціонально-семантичного поля дають численні випадки їх перетину в конкретних мовленнєвих реалізаціях, а також спільність мовних засобів їх вираження, що спостерігається в певних випадках, зокрема й у досліджуваних мовах (згадаймо, наприклад, думку К.М.Виноградової і Г.В.Ситар про те, що одним із найбільш загальних типів внутрішньосинтаксичної модальності є, зокрема, "необхідність, яка включає також повинність" [Виноградова, Ситар 2005: 62], тобто зобов'язання).

Зауважимо, разом з тим, що дискусійним є питання про місце функціонально-семантичного поля зобов'язання й необхідності в системі функціонально-семантичних полів української мови (це питання на матеріалі, наприклад, турецької мови є, на наш погляд, набагато менш суперечливим; див. [Сорокін 2006]). В українській мові можна, як це роблять багато дослідників, розглядати власне модальність як окреме функціонально-семантичне поле; у такому разі воно виявляється не просто поліцентричним, а сегментарним, тобто містить багато окремих центрів, які формують наче окремі поля і, разом з тим, фактично нічим одне з одним не пов'язані, крім хіба що доволі аморфного

поняття "модальність". У такому разі семантика необхідності й зобов'язання, відповідно, виявляється центральним елементом одного з таких "сегментних мікрополів" у межах великого функціонально-семантичного поля модальності; в основі інших сегментів перебуватиме, наприклад, семантика бажання й можливості (потенційності), умови й сумніву і т.ін. Ми все ж таки схильні до того, щоб розглядати ці розрізнені елементи у вигляді окремих функціонально-семантичних полів, насамперед через ту аморфність власне семантичної категорії модальності, про яку згадували вище, а також в інших наших працях [Сорокін 2006; Сорокін 2009].

У контексті представленого дослідження йдеться лише про зіставлення засобів вираження так званої "експліцитної" модальності необхідності й зобов'язання; разом з тим, у будь-якій мові є й засоби вираження імпліцитної модальності необхідності й зобов'язання, якій присвячені окремі праці, зокрема й на матеріалі української і російської мов (див.: [Виноградова, Ситар 2005]; у зв'язку з модальністю необхідності в українській мові див. також [Тронець 2001]).

Додамо, що для визначення контрастних особливостей у реалізації досліджуваних семантичних явищ у різних мовах вдаємося також до методу семного аналізу (тобто розкладення значення досліджуваних мовних засобів на окремі значеннєві складники – семи).

Здійснене дослідження дозволило виявити, що в системі формальних засобів мовленнєвої реалізації семантики необхідності й зобов'язання в досліджуваних мовах найбільш істотний контраст полягає в тому, що в турецькій мові, на відміну від англійської й української, наявна граматична форма, специфікованою функцією якої є реалізація семантики зобов'язання; саме вона передусім формує ядро досліджуваного функціонально-семантичного поля. Ідеться про так звані облігатив або, за традиційною для вітчизняної тюркології дефініцією, зобов'язальний спосіб. Облігативу властивий спеціальний формант (афікс *-meli / -meli*), який додається до основи дієслова; відповідно, знову ж таки за традиційним структурним підходом, облігатив зараховують до системи дієслівних способів турецької мови (разом з індикативом, імперативом, дезидеративом і кон'юнктивом); він є засобом реалізації контрфактичної модальності. Зауважимо, що облігатив, як одна з найбільш архаїчних форм у турецькій мові, має багато складнощів у використанні (насамперед ідеться про специфіку структурної організації її різних формальних реалізацій, зокрема питальної і заперечної форм), проте на цій проблемі ми не зупиняємося, оскільки вона не має безпосереднього стосунку до предмета нашого дослідження.

Наявність облігатива як специфікованої граматичної форми, що реалізує семантику зобов'язання, дає безсумнівні підстави для диференціації відповідного функціонально-семантичного поля в турецькій мові. Разом з тим, в англійській і українській мовах ситуація є певною мірою суперечливою, оскільки в обох мовах немає виключно граматичних засобів, які могли б формувати ядро функціонально-семантичного поля, адже модальні дієслова навряд чи можна з упевненістю зарахувати саме до граматичних засобів (хоча в дослідженнях з англійської мови такий підхід традиційно застосовується), а як відомо, для виділення саме функціонально-семантичного поля основною умовою є наявність

граматичних мовних засобів, які специфіковано реалізовували б у мовленні ту семантичну категорію, яка перебуває в основі функціонально-семантичного поля; в іншому разі йдеться про лексичні (лексико-семантичні) поля. З іншого боку, англійські модальні дієслова певною мірою можна зарахувати до своєрідних медіальних утворень між власне граматичними й лексичними засобами, оскільки їх лексичне значення є абстрагованим, вони не вказують на явища й факти екстралінгвальної дійсності, проте виконують функцію реалізаторів модальності, тобто вказують на ставлення мовця до явищ і фактів дійсності, отже, не мають автономного функціонування, а завжди супроводжуються повнозначним дієсловом. Крім того, переважна більшість англійських модальних дієслів мають особливості вживання граматичного плану – вони з граматичного погляду є дефектними (наприклад, на них накладаються обмеження в плані утворення активних дієприкметників чи при використанні із суб'єктом у третій особі однини тощо). Усі ці специфічні особливості англійських модальних дієслів, на наш погляд, все ж таки дають підстави визначити їх як такі, що формують ядро функціонально-семантичного поля необхідності й зобов'язання і, відповідно, виділити таке ФСП в англійській мові.

Щодо української мови, то в ній узагалі немає специфікованих граматичних засобів реалізації семантики зобов'язання й необхідності (зокрема й модальних дієслів), а названа семантика виражається передусім повнозначними дієсловами і співвідносними з ними лексичними засобами, зокрема й у тих випадках, коли реалізація модальності необхідності є окремим значенням повнозначного дієслова (як-от у дієсловах *мати*, *мусити*, які в певному контексті несуть модальне навантаження: *Я маю йти*). Отже, ми схильні до того, щоб розглядати згаданий клас лексем із значенням необхідності й зобов'язання як лексико-семантичне поле.

Результати дослідження також продемонстрували наявність семантичних подібностей між досліджуваними явищами в англійській і турецькій мовах, попри певні відмінності в інвентарі реалізації семантики необхідності й зобов'язання; зупинимось докладніше на дескрипції цих мовних засобів.

У турецькій мові, крім власне облігатива, наявна низка лексико-граматичних засобів, які слугують для реалізації семантики необхідності, а саме: 1) лексема *gerek* – а) *необхідний*; б) *необхідність* і співвідносне з нею дієслово *gerekmek* – *бути необхідним* і їхні похідні (насамперед *gerekli*); 2) група лексем арабського походження від кореня *lzm*, насамперед *lazım* і *lüzumlu* – *необхідний*; за значенням усі вони кореферентні групі лексем, перелічених у п. 1; 3) група лексем, утворена від турецької основи *zor*, передусім *zorunda* – *змушений*, *вимушений*, *зобов'язаний* (зокрема й у частотних дієслівних сполученнях *zorunda olmak* і *zorunda kalmak*, які використовуються у формі складеного присудка), *zorlamak* – *змушувати*; 4) кореферентна попередній групі група лексем, утворених від арабського кореня *cbr*, найчастіше *tecbur* – *вимушений*, *змушений*, *tecburiyetinde* – *вимушений*, *змушений*, *зобов'язаний* (зокрема у словосполученні *tecburiyetinde olmak*), *tecbur etmek* – *змушувати*, *примушувати*.

Між усіма формами існують відмінності на рівні семної структури, а крім цього – на рівні частотності функціонування в сучасній мові (це виявляється у

випадку кореферентності чи дублетності форм); зауважимо, що параметр частотності функціонування є релевантною особливістю турецької мови з огляду на те, що і на лексичному, і на граматичному рівнях натрапляємо на безліч випадків співвідносності й дублетності форм різної генези (одне і те саме явище, поняття, предмет тощо нерідко можуть позначатися як словом власне турецького / тюркського походження, так і запозиченими словами – найчастіше арабського чи перського походження) – таку ситуацію спостерігаємо й у системі мовних засобів, що виражають необхідність і зобов'язання. Загальною причиною такої ситуації є, як відомо, "мовна революція", яка здійснювалася в Турецькій Республіці з 1932 року, коли було створено Турецьке лінгвістичне товариство, і мала на меті заміщення слів арабського й перського походження власне турецькими / тюркськими лексемами. Наслідок цієї революції виявився, зокрема, у тому, що в сучасній турецькій мові паралельно існують слова, які походять як з тюркської прамови, так і з арабської мови і фарсі, а також ті, що є продуктом новітньої словесної творчості Турецького лінгвістичного товариства, проте нерідкими є випадки, коли всі вони мають однакову функціональну частотність, або ж коли мовці віддають перевагу тому чи тому слову (і не завжди власне тюркському чи новому турецькому).

Якщо ми проведимо паралель з функціонально відповідними формами англійської й української мов, то можемо відзначити низку закономірностей.

Турецький облігатив позначає зобов'язання, рідше необхідність "морального" плану щодо виконання дії, тобто зобов'язання, зумовлене моральними устоями суспільства, моральними принципами індивідуума тощо, наприклад: *Büyüklere saygı göstermeli* – Треба поважати старших, *Yemekten önce el ukanmalı* – Слід мити руки перед їдою, *Yalnız yeşil ışıkta yolu geçmeli* – Переходити дорогу треба лише на зелене світло (принагідно звернімо увагу на реалізацію станової характеристики дієслів у формі облігатива в разі неособовості / неозначеної особовості речення); отже, ми бачимо, що облігатив може використовуватися у висловленнях з різними прагматичними настановами – під час вираження загальних істин, для висловлення поради тощо, але головною умовою є саме пов'язаність із зобов'язанням чи необхідністю морального плану.

Функціональним відповідником облігатива в англійській мові переважно є модальне дієслово *must*, рідше *ought to*, за допомогою яких також найчастіше висловлюється зобов'язання морального плану. Разом з тим, відомим фактом є те, що в англійській мові заперечна форма модального дієслова *must* позначає не стільки зобов'язання, скільки заборону щодо здійснення дії [Качалова, Израилевич 2005: 230], відповідно корелюється з позитивною формою модального дієслова *may*; семантика заперечної форми модального дієслова *must* турецькою мовою може відтворюватися двояко – як заперечною формою облігатива, так і за допомогою аспекта неможливості, порівняймо: *May I come in? – No, you mustn't – Girebilir miyim? – Hayır, giremezsin* (Можна зайти? – Ні, не можна) і *Girmemelisin* (Тв не повинен заходити); приблизним еквівалентом такої форми в англійській мові є заперечна форма модального дієслова *need – needn't*

(хоча сема морального зобов'язання, властива турецькому облігативу, у такому разі редукується).

Як ми бачимо, в українській мові значення необхідності, яке реалізується турецьким облігативом й англійським модальним дієсловом *must*, найчастіше відтворюється прислівниками *треба* або *слід*, які завжди мають предикативне використання (останній уживається тоді, коли висловлення має характер поради); для підкреслення семантики зобов'язання може використовуватися відповідний прикметник: *Ти зобов'язаний туди йти*, а в заперечній формі – прикметник *повинний* (*повинен*); також для підкреслення зобов'язання можуть використовуватися дієслова *мати* або *мусити* (із семою вимушеності) з модальним значенням зобов'язання (*Ти маєш йти* – *Ти мусиш йти*); при цьому бачимо, що сема морального зобов'язання найчастіше втрачається, а семантичні відмінності між переліченими засобами в українській мові нерідко виявляються розмитими (принаймні якщо порівнювати з функціонально відповідними засобами турецької чи англійської мов), пор.: *Тобі треба йти* – *Ти повинен йти* – *Ти маєш йти* (в останніх двох випадках імплікується швидше зобов'язання, а в першому – необхідність), також: *Тобі слід йти* (імплікується порада) – *Ти зобов'язаний / мусиш йти* (фактично єдиний випадок, коли ключовою є саме сема зобов'язання, зокрема й вимушеного зобов'язання); *Gitmelisin* (моральне зобов'язання) – *Gitmen gerekiyor* (необхідність) – *Gitmek zorundasın* (вимушене зобов'язання); *You must go* (зобов'язання, нерідко морального плану) – *You should (ought to) go* (найчастіше необхідність, пов'язана з порадою, набагато рідше може імплікуватися моральне зобов'язання) – *You have to go* (вимушена необхідність).

На противагу семантиці "морального зобов'язання" можемо також виділити випадки, коли йдеться про просту необхідність або зобов'язання "неморального" плану, а також, як згадувалося вище, "вимушену необхідність". У турецькій мові для реалізації семантики простої необхідності використовуються лексичні (лексико-граматичні) засоби, в основі яких перебувають корені *gerek* або *lzm*, причому щодо сучасної турецької мови можемо говорити про найвищу частотність таких фактичних реалізацій, як: а) у позитивній формі – дієслово *gerekmek* у необхідній за смислом вищо-часовій формі (рідше можна натрапити в такій само функції на прикметники *gerek / gerekli / lazim*), наприклад: *Oraya gitmeniz gerekiyor* – *Вам необхідно (слід) туди йти*; б) у заперечній формі найчастіше натрапляємо на екзистенційну синтаксичну конструкцію з іменником *gerek*: *Oraya gitmenize gerek yok* – *Вам не потрібно (не слід) туди йти*, при цьому випадки використання заперечної форми лексем і словоформ, перелічених у п. а) можна побачити надзвичайно рідко. Як бачимо, перелічені форми необхідності й зобов'язання використовуються також і в разі відтворення категоріальних ситуацій, пов'язаних із порадою, рекомендацією (в українській мові може використовуватися також і прислівник *варто*: *Тобі не варто туди йти*).

В англійській мові функціональними еквівалентами перелічених турецьких форм є дві групи модальних дієслів: а) семантика простої необхідності може позначатися за допомогою модального дієслова *need* (при цьому слід зазначити, що в деяких джерелах указується на неможливість використання цього

модального дієслова в позитивній формі в комбінації з повнозначним дієсловом [Качалова, Израилевич 1995: 282], проте факти живої мови спростовують цю думку), а також, рідше, модальним дієсловом *must* – у такому разі сема "морального зобов'язання" редукується: *You need to go there*; б) семантика поради, рекомендації реалізується за допомогою модальних дієслів *should* і, рідше, *ought to*: *You should go there*.

Додамо, що в англійській мові наявна одна реалізація екзистенційного дієслова *to be* у "модальній" функції, яка не має чіткого еквівалента ні в турецькій, ні в українській мовах – ідеться про необхідність / зобов'язання, реалізація яких супроводжується попередньою домовленістю суб'єктів: *We are to meet at six o'clock* – *Ми маємо зустрітися о шостій*. Відзначимо, що в турецькій мові подібна категоріальна ситуація не має паралелі в системі функціонально-семантичного поля необхідності / зобов'язання, а відтворюється найчастіше футурумом, прототипним значенням якого є інтенція [Сорокін 2005]: *Saat altıda görüşeceğiz*. Принагідно зауважимо, що англійське модальне дієслово *shall* як засіб реалізації зобов'язання, найчастіше ускладненої семантикою погрози з боку мовця щодо адресата, також має паралель у сфері вищо-часових форм турецького дієслова (це трапляється також і в українській мові): *You shall give my money back tomorrow* – *Paranı yarın iade edeceksin* – *Ти віддаси мені мої гроші завтра* (у цьому разі велике значення має просодичне оформлення висловлення).

Насамкінець зазначимо, що в усіх досліджуваних мовах є засоби реалізації семантики вимушеного зобов'язання / вимушеної необхідності (про українську ми згадували вище): 1) у турецькій мові використовуються лексичні й лексико-граматичні форми на основі семантично співвідносних коренів *zor* і *cbr*, зокрема - *mek zorunda olmak / kalmak*; *mecburiyetinde olmak / kalmak* і подібні; 2) в англійській мові для реалізації такої семантики звичайно використовується модальне дієслово *to have to*, порівняймо: *I have to do this work till tomorrow* – *Bu işi yarına kadar yapmak zorundayım* – *Я мушу виконати цю роботу до завтра*. Відзначмо у зв'язку з цим можливість своєрідного "зсуву" семантики англійських модальних дієслів, коли в окремих реалізаціях ті чи інші модальні дієслова можуть бути частково взаємозамінними (ідеться про редукування сем вимушеності, морального зобов'язання тощо); подібна ситуація фактично неможлива в турецькій мові. Зауважмо також, що модальне дієслово *must* не використовується в минулому й майбутньому часах, заміщуючись модальним дієсловом *to have to* (у цьому разі в турецькій мові еквівалентом такого використання може бути як облігатив, коли імплікується семантика морального зобов'язання і форма "вимушеного зобов'язання"). Крім цього, коли йдеться про зобов'язання в минулому відтинку часу (водночас факт реалізації чи нереалізації дії залишається комунікативно нерелевантним) у турецькій мові інколи використовують форму претеритного футурума (при цьому сема вимушеного зобов'язання редукується): *I had to come at five* – *Beşte gelecektim*.

Література

- Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л., 1983. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики. – М., 2002. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л., 1984. Виноградова К.М., Ситар Г.В.

Модальні модифікації необхідності: моделі імпліцитного типу // XII Международная конференция по функциональной лингвистике "Функционализм как основа лингвистических исследований" / Сборник научных докладов (Ялта, 3-7 октября 2005 г.). – Симферополь, 2005. – С. 62-63. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. – М., 1995. Кибрик А.Е. Функционализм в лингвистике [Электронный ресурс] // Электронная энциклопедия "Кругосвет". – Режим доступа: <http://www.krugosvet.ru/articles/82/1008265/1008265a1.htm> Сорокін С.В. Турецька й українська мови в системі координат "ВИД – ЧАС – МОДАЛЬНІСТЬ". Монографія. – К., 2009. Сорокін С.В. Функціонально-комунікативні характеристики системи футуральних видо-часових форм турецької мови // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. – 2005. – Вип. 11. – С. 172-180. Сорокін С.В. Функціонально-семантичне поле модальності в турецькій та українській мовах // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. – 2006. – Вип. 13. – С. 6-16. Тронь О.А. Семантико-синтаксична структура речень із предикатами дебітивності в сучасній українській мові. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2001.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ПАРАДИГМАТИКА В МІЖМОВНОМУ ЗІСТАВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ ДІЄСЛІВНИХ СИСТЕМ

Іваницька Н.Б.

Київський національний лінгвістичний університет

Пропонована стаття є продовженням попередніх публікацій, в яких висвітлено окремі питання зіставного вивчення дієслівних систем української та англійської мов в аспекті встановлення співвідношень їхньої лексико-семантичної парадигматики та почасти формально-синтаксичної синтагматики [Іваницька 2007, Іваницька 2007а]. Аналітичний огляд сучасних контрастивних досліджень (Й.Ф.Андерш, І.О.Голубовська, О.В.Бондарко, В.Н.Бублик, Г.Вежбицька, В.Г.Гак, К.Годдард, Ю.О.Жлуктенко, В.Д.Каліущенко, Д.І.Квеселевич, І.В.Корунець, Е.Косеріу, М.П.Кочерган, Р.Ладо, А.Е.Левицький, Т.Кшешовський, В.М.Манакін, В.П.Нерознак, В.М.Русанівський, О.О.Тараненко, С.Ульман, М.П.Фабіан, С.О.Швачко, Р.Штернеман, У.К.Юсупов, Р.Якобсон, В.Р.Ярцева та ін.) дає підстави вважати, що основні принципи міжмовного зіставлення є достатньо теоретично розробленими й дістали практичне втілення в останніх наукових розвідках, хоча методологія зіставного аналізу, зокрема лексичної та граматичної семантики мовних одиниць, перебуває в процесі відносного становлення її засадничих принципів і орієнтацій, займаючи при цьому належне місце в "поліпарадигмальному просторі лінгвістики" [Селіванова 2008: 18].

Мета пропонованої статті полягає в спробі обґрунтувати перспективність міжмовного зіставлення дієслівної лексико-семантичної парадигматики як одного з можливих аспектів двостороннього контрастивного аналізу дієслівних систем української та англійської мов у проекції на встановлену основу зіставлення – узагальнену дієслівну категорію "процесуальність".

У теоретичних розвідках із контрастивістики неодноразово наголошувалося, що на коректність зіставного аналізу істотно впливає дотримання певних